

«ԱՆՎԱԿՈՍԻ ԷՖԵԿՏԸ» ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԱՐՄԱՆ ՂԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո հետխորհրդային տարածքում սկսվեց ինստիտուցիոնալ փոխակերպումների աննախադեպ մի ալիք, ինչը հիմնված էր այն կանխավարկածի վրա, թե ազատական-ժողովրդավարական կառուցակարգերն ինքնաբերաբար կխթանեն կյանքի սոցիոմշակութային հիմունքների արդիակա-նացումը: Սակայն տասնամյակներ տևած «անցումը» վեր հանեց կառուցվածքային մի շարք անհամաչափություններ: Մասնավորապես, ձևայնացված ինստիտուտնե-րի ներդրմանը զուգահեռ՝ հասարակական կյանքի հիմքում ընկած «մշակութային կոդերը» մնացին խնամակալական հիմունքներով գործառոդ անցյալին շաղկապ-ված: Հայաստանն այս երևույթի ցայտուն օրինակ է, որտեղ հարատև **«անվակոսի է-ֆեկտը»** (path dependence) ստեղծել է ինստիտուցիոնալ «կոդպման» վիճակ՝ բարեփո-խումները դարձնելով ավելի շատ դեկորատիվ:

Հոգվածում հիմնավորվում է, որ զարգացման ինտերցիայի հաղթահարումը պահան-ջում է ինստիտուցիոնալ ճարտարակերտման արմատական ձև, որն ուղղված կլինի հասարակության էկզիստենցիալ հիմքերին: Այս համատեքստում վերլուծվում է «Ի-րական Հայաստանի» հայեցակարգը՝ որպես տրավմատիկ հիշողության ապակա-ռուցման և ինքնության պրագմատիկ վերադասավորման փորձ: Միաժամանակ, քննվում են այն խնդիրները, որոնք հայեցակարգը դարձնում են էկզիստենցիալ ա-ռումով խոցելի: Հեղինակը փաստում է, որ **գոյաբանական անվտանգության** հին հե-նարանների փլուզումը և **պատասխանատվության գերբեռնումը** կարող են առա-ջացնել հանրային դիմադրություն և խնամակալական հիմունքներով գործառոդ անցյալին վերադառնալու ցանկություն: Եզրակացության մեջ շեշտվում է, որ «ան-վակոսի» հաղթահարումն առավել իրատեսական է դառնում պատմական տրավ-մաները պետականակերտման ռեսուրսի վերածելու և քաղաքացիական այնպիսի սուբյեկտայնություն ձևավորելու միջոցով, որտեղ պետությունն իրապես ընկալվում է որպես անհատի անվտանգության և ինքնաիրացման միակ իրական միջավայրը:

* **Արման Ղարագուլյան** – փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոնի դոցենտ

Арман Карагулян – кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии, этики и эстетики ЕГУ

Arman Gharagulyan – Candidate of Philosophy, Associate Professor at the YSU Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics

Էլ. փոստ՝ arman_gharagulyan@ysu.am Orchid ID: <https://orcid.org/0009-0006-9606-4018>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommer-
cial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 14.04.2026

Գրախոսվել է՝ 26.04.2026

Հաստատվել է՝ 22.06.2026

© The Author(s) 2026

Բանալի բառեր - անվակոսի էֆեկտ, հետխորհրդային փոխակերպում, մշակութային կոդ, Իրական Հայաստան, ձեռքբերովի անօգնականություն, ինստիտուցիոնալ ճարտարակերտում

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո հետխորհրդային հանրությունների առջև ծառացած գերակա մարտահրավերը արդիականացման նոր մոդելի ընտրությունն էր: Որպես զարգացման թիրախային նմուշ ընդունվեց արևմտյան ազատականությանն ու ժողովրդավարությանը բնորոշ տնտեսական և քաղաքական ինստիտուտների ներմուծումը: Նման ընտրության հիմքում ընկած էր այն կանխավարկածը, որ տնտեսական հարաբերությունների ազատականացումը և արևմտյան ֆինանսական ու իրավական կառուցակարգերը (մեխանիզմները) ինքնաբերաբար կհանգեցնեն հասարակության սոցիալական կառուցվածքի և մշակութային դաշտի վերափոխմանը:

Սակայն, ինչպես փաստեց անցած տասնամյակների փորձը, իրավական հիմքերի ստեղծումը դեռևս չի երաշխավորում ժողովրդավարական արժեքների արմատավորում, առավել ևս, որ բարեփոխումների իրականացման ընթացքում հաճախ հաշվի առնվեցին միայն գործընթացների ընդհանուր որակական կողմերը՝ անտեսելով կոնկրետ երկրների սոցիոմշակութային և էթնոմշակութային զարգացման առանձնահատկությունները: Արդյունքում՝ շուկայական ու ժողովրդավարական «ինստիտուտների ներմուծումը» բխվեց օբյեկտիվ սոցիալ-պատմական ավանդույթների դիմադրությանը, ինչը թույլ չտվեց հետխորհրդային երկրներում հաստատել լիարժեք գործառույթ ժողովրդավարական կարգեր: Հայաստանի պարագայում սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոխակերպումների ձախողման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ ժողովրդավարությունը այդպես էլ չվերածվեց **«մշակութային կոդի»**:

Սույն հետազոտության մեջ «մշակութային կոդը» դիտարկվում է ոչ թե որպես էթնիկական ավանդույթների պարզ հանրագումար, այլ որպես սոցիալական ենթատեքստ, որն իմաստավորում է հանրույթի սոցիալական պրակտիկաները և քաղաքական վարքագծի մոդելները: Այս առումով կարելի է ասել, որ մշակութային կոդը հասարակության «կոլեկտիվ անգիտակցականի» մեջ արմատավորված իմաստային կառուցվածքների և վարքագծային մոդելների այն ամբողջությունն է, որն էլ հենց կանխորոշում է տվյալ հանրույթի արձագանքը արտաքին և ներքին ազդակներին: Մա յուրօրինակ «իմաստային մատրիցա» է, որը սահմանում է, թե ինչն է տվյալ հասարակության համար ընկալվում որպես «արդար», «լեգիտիմ» կամ «անվտանգ»: Ինստիտուցիոնալ առումով մշակութային կոդը հասարակության կողմից պատմականորեն յուրացված «բազային ենթադրությունների» այն համակարգն է, որը կանխորոշում է նոր ինստիտուտների կենսունակությունը կամ դրանց օտարումը¹:

¹ Stéu Schein E., Organizational Culture and Leadership, 4th ed., San Francisco, Jossey-Bass, 2010, էջ 69:

Հայաստանի պարագայում այս կողերի դիմադրողականության պատճառն այն է, որ ժողովրդավարության ձևական կառույցները մնում են ավելի շատ որպես արտաքին ձևավորում, մինչդեռ ներքին սոցիալական կյանքը շարունակում է վերարտադրվել բոլորովին այլ տրամաբանությամբ: Հայաստանն այժմ գտնվում է մի վիճակում, որտեղ ձևական մակարդակում գործում են ժողովրդավարական կանոնները, սակայն ոչ ձևական գործելակերպը (որոշումների կայացման նեղ շրջանակ, անձնավորված իշխանություն, հովանավորչություն) մնում է անփոփոխ: Ժողովրդավարությունը, օրինակ, ենթադրում է ինստիտուցիոնալ վստահություն, մինչդեռ հայաստանյան իրականությունում վստահությունը շարունակում է մնալ անձնավորված. մարդիկ վստահում են կոնկրետ անձին, այլ ոչ թե օրենքին կամ ինստիտուտին: Սա ստեղծում է «շքամուտքային ժողովրդավարության» վտանգ, որտեղ հասկացության ապարատը եվրոպական է, սակայն վարքագծային մոդելները՝ խորհրդային:

Ի դեպ, հարևան հետխորհրդային երկրներում վիճակը նույնն է: Վրաստանում, օրինակ, 2000-ականների սկզբին իրականացվեցին մի շարք արմատական փոխակերպումներ («Վարդերի հեղափոխություն»), ներմուծվեցին արևմտյան ինստիտուտներ, որի ընթացքում «շոկային» մեթոդներով փոխվեցին ձևական կանոնները մի շարք հիմնարար ոլորտներում (ռստիկանության բարեփոխում, պետական ծառայությունների թվայնացում և այլն): Սակայն երկրում առկա սոցիոմշակութային կողերը (կլանային մտածողություն, իշխանության սրբազանացում) համակարգը աստիճանաբար վերադարձրին հիփոթիզային վիճակի: Վրացական փորձը ցույց տվեց, որ նույնիսկ ավելի արդյունավետ ներմուծված ինստիտուտը կարող է «օտարվել», եթե այն չի վերափոխում մշակութային ներքին շերտերը:

Ադրբեջանի պարագայում երկիրը հայտնվեց «ռեսուրսային անեծքի» ծիրում, քանի որ զարգացման և համակարգային կայունության երաշխիք ընտրվեց ռենտայի (նավթի, գազի օգտագործում) սկզբունքը: Ինչպես նմանատիպ շատ այլ տնտեսություններում, այստեղ ևս տեղի ունեցավ ինստիտուտների լիակատար «կլանում» ռենտայի կողմից: Ադրբեջանում քաղաքացիական հասարակության հետաճը ոչ թե պատահականության, այլ պետական ռազմավարության արդյունք է, որտեղ սոցիալական բարեկեցությունը փոխանակվել է ազատությունների և իրավունքների սահմանափակման հետ:

Ինչո՞ւ են տեղի ունենում ինստիտուցիոնալ նման ձախողումները: Պատասխանը պետք է փնտրել ոչ թե օրենքների ձևակերպումներում, այլ դրանց և հասարակության ներքին կառուցվածքի միջև առկա խզման մեջ: Հասարակական գիտությունների մեջ այս երևույթը նկարագրվում է որպես **«անվակոսի**

Էֆեկտ»² (ռուսերեն՝ *эффект колей*, անգլերեն՝ *path dependence*), ինչը հնարավորություն է տալիս ախտորոշելու զարգացման հետագծի կախվածությունը նախկինում կատարված ընտրություններից և ձևավորված սովորույթներից:

«Անվակոսի Էֆեկտը» մի իրավիճակ է, երբ երկիրը շարժվում է զարգացման որոշակի հետագծով, ցանկանում է անցնել զարգացման ավելի բարձր մակարդակի, սակայն չի կարողանում, քանի որ անցյալի որոշումներն ու ձևավորված մշակույթը պահում են նրան հին ուղու վրա³: Անվակոսի Էֆեկտը սովորաբար սկսվում է պատմական որևէ փուլում թույլ տրված «ինստիտուցիոնալ սխալից», որից հետո սխալ ընտրված ինստիտուտները աստիճանաբար ամրապնդվում են և ձևավորում իրենց բնույթին համապատասխան մշակութային (արժեքներ և վարքի նորմատիվ համակարգ) հիմունքներ: Ստեղծվում է յուրահատուկ փակ շրջան. մշակույթը հովանավորում է անարդյունավետ ինստիտուտներ, որոնք, իրենց հերթին, արգելակում են մշակույթի արդիականացումը:

Այս երևույթի էությունը հասկանալու համար գիտական գրականության մեջ հաճախ օգտագործվում է ժամանակակից համակարգչային ստեղծարարների QWERTY տառաշարի օրինակը: Այս դասավորությունը ստեղծվել է գրամեքենաների դարաշրջանում՝ որոշակի տեխնիկական խնդիր լուծելու համար. այն ժամանակների գրամեքենաների մեխանիզմները խափանվում էին տառերի արագ հավաքման դեպքում, ուստի ամենահաճախ հանդիպող տառերն իրարից հեռացվեցին՝ տեքստի հավաքումը արհեստականորեն դանդաղեցնելու նպատակով: Թեև այդ տեխնիկական խնդիրը վաղուց այլևս գոյություն չունի, և կան շատ ավելի արդյունավետ դասավորություններ, բայց աշխարհը շարունակում է օգտագործել QWERTY դասավորությունը: Սա տեղի է ունենում վերաուսուցման նոր համակարգին անցնելու կամ վերաուսուցման հսկայական ծախսերի և սովորույթի ուժի պատճառով, ինչը հանգեցնում է համակարգային «կողպման» (lock-in) վիճակի⁴:

Համանման մի բան է տեղի ունենում նաև հասարակական կյանքում. երբ հասարակությունը մտնում է զարգացման որոշակի «ակոսի» մեջ (օրինակ՝ անձնավորված իշխանություն կամ ռենտային տնտեսություն), մասնակիցները հարմարվում են այդ կանոններին, քանի որ ակոսից դուրս գալը պահանջում է հսկայական ջանքեր և ռիսկեր, որոնք հասարակությունը հաճախ պատրաստ չէ ստանձնել:

Ի տարբերություն տեխնիկական ստանդարտների՝ սոցիալական անվակոսը պահվում է շատ ավելի խորքային՝ **մշակութային կոդերի** միջոցով: Ինչպես փաստում է Դ. Նորթը, ինստիտուտները բաղկացած են ձևայնացված կանոններից (օրենքներ) և ոչ ձևայնացված սահմանափակումներից (սովորույթներ,

² St' u **Mahoney J.**, Path Dependence in Historical Sociology, 2000:

³ St' u **Айзак А.**, Культурные коды экономики, М.: АСТ, 2025, էջ 98:

⁴ St' u **David P.**, Clio and the Economics of QWERTY, 1985:

վարքագծային նորմեր)⁵: Փոխակերպումների ձախողումների հիմնական պատճառն այն է, որ ձևայնացված կանոնները կարող են փոխվել մեկ օրում, մինչդեռ ոչ ձևայնացված ինստիտուտները փոփոխվում են չափազանց դանդաղ: Երբ ներմուծված «առաջադեմ» օրենքը բախվում է դարերով ամրապնդված մշակութային կոդի դիմադրությանը, վերջինս սկսում է «խմբագրել» օրենքը՝ այն վերածելով նմանակման կամ դեկորի: Մշակութային չափումների մեթոդաբանության⁶ տեսանկյունից Հայաստանի պարագայում մշակութային դիմադրությունը վերարտադրվում է մի քանի առանցքային չափումներում:

Իշխանությունից մեծ հեռավորություն: Սա ձևավորում է մի միջավայր, որտեղ հասարակությունը հակված է հիերարխիկ կառավարմանը և իշխանության սրբազանացմանը: Նման պայմաններում վստահությունը մնում է անձնավորված, քանի որ մարդիկ վստահում են կոնկրետ անհատին կամ «առաջնորդին», այլ ոչ թե անդեմ ինստիտուտներին (դատարան, օրենք): Սա ստեղծում է մի ազդեցություն, որտեղ ժողովրդավարական ձևայնացված կառույցները կլանվում են անձնավորված իշխանության կողմից:

Անորոշությունից խուսափում: Սա հասարակությանը ստիպում է կառչել անցյալում «ստուգված» ձևերից և հեռու մնալ ռիսկային նորարարություններից: Անորոշությունից խուսափող պահպանողական մշակույթները նորարարության փոխարեն նախընտրում են կայունությունը (նույնիսկ ոչ արդյունավետ), ինչը դժվարացնում է ցանկացած ինստիտուցիոնալ շրջադարձ:

Կարճաժամկետ կողմնորոշում: Անվակոսից դուրս գալը պահանջում է պլանավորման երկար հորիզոն (առնվազն 20-25 տարի): Սակայն տրավմատիկ անցյալ և գոյատևման մշտական խնդիրներ ունեցող հասարակությանները, որպես կանոն, նախընտրում են «կարճ հորիզոններ»՝ համարելով, որ «այստեղ ու հիմա» անվտանգությունն ու բարեկեցությունը ավելի կարևոր գործոններ են, քան ապագայի ռազմավարական զարգացման անորոշ հեռանկարը:

Ի դեպ, Հայաստանի պարագայում «անվակոսի էֆեկտը» ոչ միայն պայմանավորված է խորհրդային անցյալից ժառանգված մշակութային կոդերով, այլև ամրապնդվում ու խորանում է պատմական տրավմատիկ հիշողության գործոնով: Ինչպես նշում է Ա. Աթանեսյանը, ազգի տրավմատիկ պատմությունն ուղղակիորեն ձևավորում է նրա ապագան՝ անկախ այն բանից՝ մարդիկ գիտակցաբար ր են ընտրում այդ իրադարձությունները հիշելը, թե՞ ոչ⁷: Այս համատեքստում տրավմատիկ հիշողությունը հանդես է գալիս որպես անվակոսը

⁵ Տե՛ս North D., Institutions, institutional change and economic performance, Cambridge University Press, 1990, էջ 3-4:

⁶ Տե՛ս Hofstede G., Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, 2nd ed., Thousand Oaks, 2001, էջ 79, 145:

⁷ Տե՛ս Atanesyan A., Traumatic past and the politics of memory: what should be and should not be the Armenian approach?// Journal of Sociology: Bulletin of Yerevan University, 2024, N2, էջ 15:

«կողպող» գործոն: Եթե ազգը չի կարողանում իր տրավմատիկ անցյալը ծառայեցնել գործառական և պրագմատիկ նպատակներին, ապա դատապարտված է վերարտադրելու նույն սպառնալիքներն ու սխալները: Ըստ Աթանեսյանի՝ տրավմատիկ իրադարձությունների հիշողությունը պետք է ծառայի անհրաժեշտ քաղաքականության և գործողությունների խթանմանը, մինչդեռ Հայաստանում գերիշխող՝ «Հիշել՝ երբեք չմոռանալու համար» հիշողության մոդելը հաճախ չի տալիս գործնական պատասխաններ, թե ինչ քայլեր պետք է ձեռնարկվեն ապագայում նմանատիպ աղետներից խուսափելու համար⁸:

«Իրական Հայաստան». ինստիտուցիոնալ ճարտարակերտումը որպես «անվակոսի» հայթեհարման հայեցակարգ

Հայաստանի նախկին փորձերը՝ դուրս գալու հետխորհրդային անվակոսից, հիմնականում ձախողվել են երկու պատճառով. դրանք եղել են կա՛մ չափազանց արտաքին (ներմուծվել է զարգացման արևմտյան մոդել՝ չստեղծելով այդ մոդելին համապատասխան մշակութային հիմքեր), կա՛մ չափազանց մասնակի (տրվել են տեխնոկրատական լուծումներ՝ չանելով համապատասխան քաղաքական վերափոխումներ): Այս տեսական և պատմական համատեքստում ուշագրավ նշանակություն է ստանում ՀՀ կառավարության կողմից ներկայումս շրջանառվող **«Իրական Հայաստանի»** գաղափարախոսությունը⁹: Եթե նախորդ տասնամյակների բարեփոխումները թիրախավորում էին զուտ ֆորմալ ինստիտուտների ներմուծումը, ապա այս հայեցակարգը կարելի է բնորոշել որպես **ինստիտուցիոնալ ճարտարակերտման** արմատական փորձ, որն ուղղված է հենց վերը նկարագրված «անվակոսի» սոցիոմշակութային և էկզիստենցիալ հիմքերի վերափոխմանը: «Իրական Հայաստանի» ներկայացված հայեցակարգը հասարակության վերափոխման նախորդ փորձերից տարբերվում է այն բանով, որ հասարակությանը առաջարկվում է նոր ինքնություն, որն էլ պետք է դառնա ապագա ինստիտուտների մշակութային հիմքը:

«Իրական Հայաստանի» հայեցակարգի վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնել մի քանի հիմնական ուղղություններ, որոնցով փորձ է արվում «կոտրել» Հայաստանի սոցիոմշակութային հետագիծը:

1. **Հողակցում առկա իրականությանը:** Հայկական սոցիոմշակութային համակարգում առկա է հիմնարար երկփեղկվածություն մետաֆիզիկական հայրենիքի և իրավական պետության միջև: Այս երկընտրանքը հանդես է գալիս որպես «անվակոսի էֆեկտի» առանցքային տարր, որտեղ հասարակությունը,

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 22:

⁹ <https://www.primeminister.am/hy/statements-and-messages/item/2025/02/19/Nikol-Pashinyan-Speech>

կառչած մնալով հայրենիքի հուզական-խորհրդանշական ընկալմանը, դիմադրում է պետության՝ որպես ռացիոնալ-տարածքային կազմակերպության կայացմանը: Պատմականորեն Հայաստանում պետությունը ստորադասվել է հայրենիքին՝ հաճախ դիտարկվելով սոսկ որպես գործիք պատմական արդարությանը հասնելու համար: Նման գործիքային ընկալումը թույլ չի տվել պետական ինստիտուտներին ձևավորվել որպես ինքնաբավ և սուվերեն արժեքներ:

«Իրական Հայաստանի» նախագիծը կարելի է բնորոշել որպես այս երկրնտրանքի հաղթահարման ճիգ՝ միտված հայրենիքի խորհրդանշական բովանդակության և պետական իրավական սահմանների նույնացմանը: Հայրենիքը սահմանելով կոնկրետ տարածքային շրջանակում՝ փորձ է արվում կոտրել «գոհի» կամ «կորսված հայրենիքի» հոգեբանական ցիկլը: Այս համատեքստում հայեցակարգն առաջարկում է անցում քաղաքացիության նոր մոդելի: Եթե նախկինում խոսքն ավելի շատ «**ազգային քաղաքացու**» մասին էր, ում կապը հայրենիքի հետ կրում է էկզիստենցիալ-պասիվ բնույթ (լինելություն հողի ու ջրի վրա) և չի ենթադրում պայմանագրային ջանք կամ պատասխանատվություն, ապա նոր հայեցակարգում մենք գործ ունենք «**պետական քաղաքացու**» հետ, ով հանդես է գալիս որպես պատասխանատու սոցիալական գործորդ, և ում լոյալությունը հիմնված է իրավական պարտաճանաչության, հարկերի վճարման և ինստիտուցիոնալ վստահության վրա:

Կարևոր է նաև նշել, որ եթե ինստիտուցիոնալ մակարդակում մենք դեռևս կրում ենք խորհրդային «անվակոսի» ազդեցությունը, ապա արժեքային-ընկալումային հարթությունում հասարակությունը շարունակում է դեգերել «**վիրտուալ տափաստաններում**»¹⁰: Սա մի վիճակ է, որտեղ հստակ սահմանների և իրավական պատասխանատվության բացակայությունը փոխարինվում է պատմական անուրջներով: «Պատմական Հայաստանը», իր լողոված սահմաններով և անցյալի ու ապագայի միջև դեգերող ինքնությամբ, վերածվել է մի վիրտուալ տիրույթի, որտեղ մարդը զրկված է «այստեղ» և «հիմա» լինելու հնարավորությունից: Հետևաբար, «Իրական Հայաստանին» անցումը ոչ միայն ինստիտուցիոնալ բարեփոխում է, այլև էկզիստենցիալ ճիգ՝ դուրս գալու այդ անհատակ տափաստանից և հաստատվելու իրավական ու տարածքային կոնկրետության մեջ:

2. Գոյատևումից դեպի ինքնաարտահայտում: «Իրական Հայաստանի» նախագիծում առանցքային նշանակություն է տրվում անձնական բարեկեցությանը՝ որպես պետականության գոյաբանական հիմքի: Ծրագրի 4-րդ և 5-րդ կետերը («Մարդը բարձրագույն արժեք է» և «Պետությունը՝ որպես բարեկեցության գործիք») ուղղակիորեն թիրախավորում են անհատի երջանկության և նյութական ապահովության խնդիրը: Ավանդաբար, հայկական մշակութային

¹⁰ Տե՛ս **Հարությունյան Է.**, Ընկալման էկզիստենցիալ համատեքստի ապականումը, մարդը «վիրտուալ տափաստաններում» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 2025, № 3:

կողմում արմատավորված է եղել «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» պանդխտական փիլիսոփայությունը, որի պայմաններում հայրենիքն ընկալվել է որպես «սրբազան մասունք» կամ լոկ որպես «հուզական-հոգևոր ապրում»¹¹, իսկ ռեալ կեցությունը և բարեկեցությունը փնտրվել են այդ տարածքից դուրս (արտագնա աշխատանք, արտագաղթ): Մինչդեռ «Իրական Հայաստանի» նախագիծն առաջարկում է այս ճեղքվածքը հաղթահարելու նոր բանաձև՝ «այստեղ պետություն, այստեղ հաց», ինչը ենթադրում է, որ ինստիտուցիոնալ այս նոր հետազիծը փորձում է պետական սահմանը, աշխատանքը և բարեկեցությունը դիտարկել որպես միմյանց փոխըացնող մեկ միասնական շղթա, որտեղ բարեկեցության շեշտադրումը փորձ է՝ միայն ֆիզիկական գոյատևման խնդիրների վրա սևեռված հասարակությանը փոխակերպել ինքնաբավ ու ինքնաարտահայտվող հասարակության: Մի գոյաբանական կարգ, որտեղ պետությունը ոչ թե «թանգարան» կամ «տեսիլք» է, այլ մարդու կյանքի որակը սպասարկող արդյունավետ գործիք: Սա այն անհրաժեշտ «արժեքային շեղումն» է, որը թույլ կտա դուրս գալ դարավոր անվակոսից և ձևավորել պետականակենտրոն մտածողություն, որտեղ բարեկեցությունը սուվերենության ամրապնդման հիմնական միջոց է:

3. Խնամառությունից դեպի քաղաքացիական սուբյեկտայնություն: Խորհրդային ավանդական «ակոսում» բարեկեցության ակնկալիքը տասնամյակներ շարունակ կապվել է «վերնից» եկող պետական նպաստի, հարուստ բարերարի կամ իշխանավորի շնորհի հետ, ինչն անհատին հետևողականորեն պահել է պասիվ օբյեկտի կարգավիճակում: Մակայն այս տևական սպասողականությունը ոչ թե պարզապես քաղաքական սովորույթ է, այլ արդյունք է սոցիալականացման այն յուրահատուկ մեխանիզմների, որոնք ձևավորվել են խորհրդային տոտալ վերահսկողության և առկա իրականության ու գործող գաղափարախոսության միջև առկա «երկակի ճշմարտության» պայմաններում¹²: Այդ միջավայրում անձնական ջանքի և ստացված արդյունքի միջև համամասնական կապի բացակայությունը, զուգակցվելով համընդհանուր հասարակական վերահսկողության հետ, հանգեցրել է մի վիճակի, որը սոցիալ-հոգեբանական և մշակութային տեսանկյունից բնորոշվում է որպես ձեռքբերովի անօգնականության համախտանիշ¹³: Սա յուրօրինակ «հարմարվողականության մշակույթ» է, որտեղ մարդը, բազմիցս բախվելով սեփական գործողությունների անարդյունավետությանը, աստիճանաբար դադարում է իրականությունը փոփոխելու փորձերից՝ կյանքի կառավարումը վերապահելով իրենից դուրս գտնվող ուժերին¹⁴:

¹¹ Տե՛ս **Հարությունյան Է.**, Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., 2004, էջ 54:

¹² Տե՛ս **Ղաքազույան Ա.**, Ձեռքբերովի անօգնականությունը որպես հետխորհրդային իրականության սոցիոմշակութային ախտանիշ // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 2016, № 1, էջ 51:

¹³ Տե՛ս **Seligman M.**, Helplessness: On Depression, Development, and Death, W.H. Freeman, 1975:

¹⁴ Տե՛ս **Langer E.**, The Psychology of Control, 1983:

Այս համատեքստում «Իրական Հայաստանի»՝ անհատական պատասխանատվության թեզը («ապագան կախված է մեկ մարդուց») դիտարկվում է որպես խորհրդային մշակույթի ամենակայուն տարրից՝ պասիվ սպասողականության և խնամառական հետազոծից դուրս գալու արմատական փորձ: Այն ենթադրում է անցում քաղաքացու օբյեկտային վիճակից, որտեղ նա սոսկ պետական հոգածության սպառող էր, դեպի գործունե սուբյեկտայնություն, որն ունակ է կոտրելու ձեռքբերովի անօգնականության վրա խառնված արժեքային համակարգը: Այսպիսով, «Իրական Հայաստանը» հանդես է գալիս որպես ինստիտուցիոնալ ինժեներիայի արմատական ճիգ՝ միտված պասիվության պատնեշի քանդմանը և քաղաքացու սոցիալական ինքնավարության վերականգնմանը: Այս վերափոխումն իր հերթին ակնկալում է գիտակցված հրաժարում այն «ապաստարանից», որտեղ պետական հոգածությունը տասնամյակներ շարունակ փոխհատուցել է անհատական ինքնադրսևորման սահմանափակությունները՝ դրանով իսկ վերարտադրելով անօգնականության և օբյեկտային կեցության փակ շրջափուլը:

«Իրական Հայաստանի» քննադատական հեռանկարը և էկզիստենցիալ ռիսկերը

Թեև «Իրական Հայաստանի» նախագիծն առաջարկում է «անվակոսից» դուրս գալու գործնական ճանապարհային քարտեզ, բայց այն զերծ չէ նաև թերություններից թե՛ փիլիսոփայական և թե՛ սոցիոմշակութային մակարդակներում:

«Վիրտուալ տափաստաններից» դեպի իրականության անորոշությունը

Հայաստանյան փոխակերպումների պարադոքսը հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է անդրադառնալ դրանց մշակութային-իմաստաբանական և էկզիստենցիալ շերտերին, քանի որ ցանկացած արմատական ինստիտուցիոնալ բարեփոխում նախնառաջ ներխուժում է հանրության գոյաբանական անվտանգության տիրույթ¹⁵: «Իրական Հայաստանի» հայեցակարգը հավակնում է վերականգնելու հասարակության խաթարված էկզիստենցիալ հենարանները՝ միտված լինելով մարդուն «վիրտուալ տափաստանների» նոմադիզմից վերադարձնել դեպի իրավական իրականության հաստատուն տիրույթ: Սակայն այս նախագիծը բախվում է մի հիմնարար հակասության. այն հավակնում է հաստատելու գոյաբանական նոր հենարաններ այնպիսի պայմաններում, երբ հին հուզական ապաստարաններն արդեն փլուզված են, իսկ նորի անվտանգային երաշխիքները դեռևս չեն ներքնայնացվել: Ներկա փուլում

¹⁵ Տե՛ս **Giddens A.**, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press. 1991:

«Իրական Հայաստանը», զուրկ լինելով համարժեք ինստիտուցիոնալ և անվտանգային ամրապնդումից, հասարակությանը չի ընձեռում գոյաբանական անվտանգության նոր երաշխիքներ՝ միաժամանակ խլելով նախկինում գործող թեկուզ վիրտուալ, սակայն հուզականորեն հարազատ էկզիստենցիալ հենարանները:

Վերոնշյալ միտումները նոր, էկզիստենցիալ շերտ են ստանում Լեոնային Ղարաբաղի կորստյան համատեքստում, ինչը հայ հասարակության համար ոչ միայն տարածքային կամ քաղաքական աղետ է, այլև սոցիալական հիշողության համակարգային փլուզում, քանի որ կործանվել է այն սիմվոլիկ ենթաշերտը՝ յուրօրինակ «իմաստային մատրիցան», որի վրա խարսխված էր Երրորդ Հանրապետության ողջ ինքնութենական դիսկուրսը: Ստեղծված իրավիճակում, երբ անցյալի իմաստային կառույցներն այլևս գոյություն չունեն, իսկ ապագան ներկայանում է որպես անորոշ ու հակասական մի տիրույթ, հանրությունը հայտնվում է յուրօրինակ «իմաստային վակուումի» մեջ: Նման իրավիճակներում իրականությունը հաճախ միտում ունի փոխարինվելու կեղծանմանակներով: Ինչպես Բողրիյարի նկարագրած Դիսնեյլենդը պատրանք է ստեղծում, թե դրանից դուրս գտնվող աշխարհը դեռևս իրական է¹⁶, այնպես էլ «Իրական Հայաստանը» ռիսկ ունի վերածվելու մի հիպերռեալության: Այս դեպքում պետականության արտաքին նշանները և իրավական ձևակերպումները կարող են ծառայել որպես վարագույր՝ քողարկելու օբյեկտիվ բովանդակության և անվտանգային երաշխիքների բացակայությունը: Նման պայմաններում հուզական օտարումը դառնում է իրականության ընկալման անխուսափելի ուղեկիցը, քանի որ պրագմատիկ-ռացիոնալիստական հողակցման փորձը հիմնարար կերպով բախվում է հայկական մշակութային կոդին, որը դարեր շարունակ սնվել է մետաֆիզիկական ու սրբազանացված հայրենիքի ընկալումներով:

Մշակութային այս անհամապատասխանությունն առավել ցավոտ է դրսևորվում տնական լարվածության պայմաններում. իրական անվտանգային սպառնալիքները, միահյուսվելով հիբրիդային տեղեկատվական պատերազմների ազդեցությանը, հանրությանը պահում են տազնապի մշտական հորձանուտում՝ օբյեկտիվորեն արգելափակելով երկարաժամկետ պլանավորման ցանկացած ռացիոնալ հորիզոն և սահմանափակելով հասարակության հայացքը զուտ ընթացիկ գոյապահպանման նեղ շրջանակով: Այսպիսով, հրաժարվելով «Պատմական Հայաստանի» հուզական հենարանից, քաղաքացին առերեսվում է իրականության անորոշությանը. առանց իր ավանդական էկզիստենցիալ կոդմոտրոշիչների (պատմական արդարություն, Հայ Դատ, մետաֆիզիկական հայրենիք) անհատի ինքնությունը ձեռք է բերում «հոսուն»

¹⁶ Ст'ю Бодрияр Ж., Симулякр и симуляции, М., 2015, էջ 20:

բնույթ¹⁷: Այս անցումը բարդանում է այն բանով, որ «Իրական Հայաստանի» առաջարկած նոր կողմնորոշիչները (քաղաքացիություն, սահմանների անձեռնմխելիություն, իրավական պարտք) կրում են առավելապես ռացիոնալ-գործիքային բնույթ և դեռևս զուրկ են այն էկզիստենցիալ խորությունից ու սիմվոլիկ հագեցվածությունից, որոնք անհրաժեշտ են հին «մետապատումներին» փոխարինելու համար: Սա իր հերթին խաբխուրում է ինստիտուցիոնալ վստահության հիմքերը, քանի որ մարդիկ, իրենց ոտքերի տակ չունենալով ամուր հող, բնագոյաբար դադարում են վստահել անդամ կառույցներին և սկսում են փնտրել կա՛մ հերթական «փրկչին», կա՛մ ավելի ամուր կառչել անցյալի կերպարներից: Քանի դեռ «Պատմական Հայաստանը» մնում է միակ հուզական ապաստարանը, իսկ իրական պետականությունը չի ընկալվում որպես անհատի ինքնաիրացման սեփական միջավայր, պլանավորման հորիզոնը շարունակելու է մնալ կարճաժամկետ, իսկ վստահությունը՝ անձնավորված: Այս երկփեղկվածությունը, ի վերջո, թույլ չի տալիս ձևավորել այնպիսի ռացիոնալ սոցիալական պայմանագիր, որտեղ պետությունը կընկալվի որպես կանխատեսելի, սուբյեկտային և էկզիստենցիալ առումով հուսալի իրականություն:

Սպառողականությունը որպես «կեցության փոշիացում»

Պրագմատիկ հողակցումը, որն անհրաժեշտ է «անվակոսից» դուրս գալու համար, ունի իր «ստվերային» կողմը: Պետականության հիմքում բարեկեցության առաջնահերթության սահմանումը կարող է հանգեցնել քաղաքացիական սուբյեկտայնության վերախմաստավորման՝ ստեղծելով նախադրյալներ սպառողական վարքագծային մոդելների գերակայության համար: Սոցիոլոգիական տեսանկյունից սա դիտարկվում է որպես հնարավոր տեղաշարժ «արժեքային-կողմնորոշված» քաղաքացիությունից դեպի գործիքային ռացիոնալության վրա հիմնված մոդել, որտեղ անհատի կապը պետության հետ միջնորդավորվում է նյութական ակնկալիքներով: Եթե հարկերը վճարելն ու «լավ ապրելը» հանգեցնում են այնպիսի կենցաղավարության, որտեղ պետությունն ընկալվում է զուտ որպես սպառման օբյեկտ, ապա վերանում է մարդու էկզիստենցիալ կապն իր երկրի հետ:

Սա այն վտանգավոր եզրագիծն է, որից հետո կեցության մեջ մշակութամարդաբանական իմաստով «արմատավորված» չլինելու հանգամանքը ծնում է անհետացող իրականության սոցիալ-հոգեբանական պարադոքսալ զգացողություն¹⁸: Այլ կերպ ասած՝ առանց արժեքային նոր վերախմաստավորման

¹⁷ Бауман З., Текучая современность, Питер, 2008:

¹⁸ Սողոմոնյան Գ., Սպառողական հոգեկերտվածք. էկզիստենցիալ նկատառումներ // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 2025, № 3, էջ 24: <https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2025.16.3.018>

«Իրական Հայաստանը» կարող է վերածվել սոցիալական նոր կեղծամանակի, որտեղ պետականության գաղափարը լիովին կլանվում է սպառողականության կողմից:

Հետևաբար, անցումը դեպի «Իրական Հայաստան» պետք է լինի ոչ թե պարզունակ սպառողականության հաստատում, այլ մշակութամարդաբանական նոր արմատավորվածության փնտրտուք, որտեղ բարեկեցությունը ոչ թե վերջնանպատակ է, այլ միջոց՝ մարդուն իր էկզիստենցիալ ամբողջականությունը վերադարձնելու: Այսպիսով, «անվակոսից» դուրս գալու ճանապարհին հայ հասարակությունը բախվում է մի նոր մարտահրավերի. ինչպե՞ս կառուցել ռացիոնալ պետություն՝ առանց կորցնելու այն հոգևոր-մշակութային առանցքը, որը պետությունը «գործիքից» վերածում է «արժեքի»:

Սուբյեկտայնության պարտադրում. պետության կողմից նախաձեռնված ինքնության փոխակերպման պարադոքսները

«Իրական Հայաստանի» հայեցակարգի առանցքային հակասությունը թաքնված է դրա իրացման մեթոդաբանության և հասարակության արժեքային իրականության բախման մեջ: Ռ. Ինգլհարթի արժեքային սանդղակով¹⁹ Հայաստանը շարունակում է մնալ «գոյապահպանման արժեքների» տիրույթում, որտեղ անվտանգության և նյութական կայունության պահանջն անհամեմատ ավելի բարձր է, քան քաղաքացիական մասնակցության կամ ինքնաարտահայտման ձգտումը: Նման միջավայրում ցանկացած ժողովրդավարական սուբյեկտայնություն ընկալվում է որպես «էլիտար շռայլություն», որը հասանելի չէ էկզիստենցիալ վախի և անորոշության մեջ գտնվող մարդուն:

Այստեղ ի հայտ է գալիս «պարտադրված սուբյեկտայնության պարադոքսը». պետությունը փորձում է ձևավորել պատասխանատու սոցիալական գործորդ, սակայն այդ գործընթացը նախաձեռնում և իրականացնում է «վերնից» հիերարխիկ և հրահանգային մեթոդներով: Ստացվում է մի իրավիճակ, երբ քաղաքացուն, ըստ էության, կարգադրվում է լինել ազատ և սուբյեկտային: Սակայն, երբ ազատությունը տրվում է որպես հրաման, այն հասարակության կողմից ընկալվում է որպես **պատասխանատվության գերբեռնում**: Էկզիստենցիալ տագնապի և ձեռքբերովի անօգնականության մեջ գտնվող անհատի համար սեփական ճակատագրի և պետության ապագայի ամբողջական պատասխանատվությունը ստանձնելու պահանջը ոչ թե հզորացնող գործոն է, այլ հոգեբանական ծանր բեռ:

Քանի դեռ քաղաքացին գտնվում է գոյապահպանման արժեքների տիրույթում, նա բնագործար փնտրում է պատերնալիստական պաշտպանություն: Երբ իշխանությունը նրանից պահանջում է սուբյեկտայնություն («ապագան

¹⁹ Տե՛ս **Inglehart R., & Welzel C.**, Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. Cambridge University Press, 2005, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>

կախված է քեզնից»), դա հասարակության կողմից կարող է ընկալվել ոչ թե որպես ազատագրում, այլ որպես պետության կողմից հոգաժողության մերժում կամ պատասխանատվության բեռի անարդարացի տեղափոխում անհատի վրա:

Արդյունքում՝ «վերնից» պարտադրված սուբյեկտայնությունը ոչ թե քանդում է պատերնալիզմի ինստիտուցիոնալ «անվակոսը», այլ վերարտադրում է այն. քաղաքացին սկսում է խաղալ «սուբյեկտի» դերը պարզապես այն պատճառով, որ դա վերնախավի նոր պահանջն է՝ դրանով իսկ մնալով նույն պասիվ օբյեկտի կարգավիճակում: Սա ստեղծում է սուբյեկտայնության կեղծանմանակ, որտեղ ֆորմալ վարքագիծը փոխվում է, բայց ներքին արժեքային կողը (վստահություն միայն «ուժեղ ձեռքին») մնում է անփոփոխ:

Այսպիսով, «անվակոսից» դուրս գալու հայաստանյան փորձը կրկին բախվում է դասական մի մարտահրավերի. ինստիտուցիոնալ փոփոխությունները չեն կարող լինել լոկ վերնախավային կամ գուտ տեխնիկական: «Իրական Հայաստանի» հաջողությունը կախված է այն բանից, թե որքանով կհաջողվի կրթության և բարեկեցության միջոցով ձևավորել ինստիտուտների նկատմամբ մշակութային պահանջարկ՝ դրանով իսկ հաղթահարելով տասնամյակներով արմատավորված ձեռքբերովի անօգնականությունը: Հակառակ պարագայում, եթե «Իրական Հայաստանի» գաղափարները հանրության կողմից չանհատականացվեն որպես քաղաքացու պատասխանատվության և ինքնաիրացման տարածք, ապա նույնիսկ ամենառացիոնալ նախագիծը կկլանվի մշակութային իներցիայի կողմից՝ վերածվելով հերթական ինստիտուցիոնալ կեղծանմանակի:

Ի վերջո, «անվակոսի էֆեկտը» հասարակության համար ոչ թե պատմական դատավճիռ է, այլ սոցիալ-ինստիտուցիոնալ ախտորոշում²⁰: Այն մատնանշում է այն առանցքային կետերը, որտեղ անցյալի իներցիան խոչընդոտում է ապագայի զարգացումը: Դուրս գալ «ակոսից» չի նշանակում ջնջել անցյալը, այլ նշանակում է գիտակցել դրա սահմանափակումները և պատմական տրամամաները վերածել պետականակերտման ռեսուրսի:

Հետևաբար, ելքը ոչ թե պատմությունից հրաժարվելն է, այլ պատմական տրամամաները մարդկային կապիտալի վերածելն ու սոցիալական նոր պայմանագրի կնքումը, որտեղ անհատի սուբյեկտիվ բարեկեցությունն ու ինքնաիրացումը պետության լեգիտիմության առանցքային չափանիշներն են: Այս ճանապարհին հիմնական մարտահրավերը մնում է նույնը. արդյո՞ք մեզ կհաջողվի ձևավորել այնպիսի քաղաքացիական սուբյեկտայնություն, որտեղ պետությունը կընկալվի ոչ թե որպես արտաքին բեռ կամ սպառման օբյեկտ, այլ որպես անհատի ինքնաիրացման և անվտանգության միակ իրական երաշխավոր:

²⁰ См. у **Аузан А.А.**, Культурные коды экономики, М.: АСТ, 2025, էջ 7:

Միայն այն դեպքում, երբ քաղաքացին իր բարեկեցությունն ու անվտանգությունը սկսի պայմանավորել ոչ թե պատմական ինտեգրայով պայմանավորված սկզբունքներով (խնամառություն, պանդխտություն, ոչ ֆորմալ կապեր), այլ պետական ֆորմալ ինստիտուտներով, «ակոսը» կդադարի գործել որպես արգելակ և կվերածվի զարգացման հենարանի:

АРМАН КАРАГУЛЯН – «Эффект колеи» в социокультурном контексте институционального развития Армении. – Распад Советского Союза привел к беспрецедентной волне институциональных преобразований на постсоветском пространстве, основанных на презумпции того, что либерально-демократические механизмы автоматически будут способствовать социокультурной модернизации. Однако растянувшийся на десятилетия «переход» выявил глубокую структурную асимметрию: параллельно с внедрением формальных институтов «культурные коды» и социальная память, лежащие в основе общественной жизни, остались неразрывно связанными с патерналистским прошлым. Армения является ярким примером этого явления, где устойчивый «**эффект колеи**» (**path dependence**) создал состояние институциональной «блокировки», зачастую превращая демократические реформы в декоративные.

В статье обосновывается, что преодоление инерции развития требует радикальной формы **институциональной инженерии**, направленной на экзистенциальные основы общества. В этом контексте анализируется концепция «Реальной Армении» как попытка деконструкции травматической памяти и прагматической перестройки идентичности. Одновременно выявляются проблемы, которые делают данную концепцию уязвимой в экзистенциальном плане. Автор утверждает, что крах старых опор **онтологической безопасности** и **перегрузка ответственностью** могут вызвать общественное сопротивление и откат к пассивному патернализму. В заключении подчеркивается, что преодоление «колеи» становится наиболее реалистичным через превращение исторических травм в ресурс государственного строительства и формирование такой гражданской субъектности, при которой государство действительно воспринимается как единственная реальная среда безопасности и самореализации личности.

Ключевые слова: эффект колеи, постсоветская трансформация, культурный код, Реальная Армения, выученная беспомощность, институциональная инженерия

ARMAN GHARAGULYAN – “Path Dependence” in the Socio-Cultural Context of Armenian Institutional Development. – The collapse of the Soviet Union triggered an unprecedented wave of institutional transformations across the post-Soviet space, predicated on the assumption that liberal-democratic frameworks would automatically catalyze socio-cultural modernization. However, the decades-long “transition” has revealed a profound structural asymmetry: while formal institutions were successfully adopted, the “cultural codes” and social memory underlying public life remained tethered to a paternalistic past. Armenia provides a stark illustration of this phenomenon, where persistent **path dependence** has induced a state of institutional “lock-in,” often rendering democratic reforms merely decorative.

The article argues that transcending this developmental inertia necessitates a radical form of **institutional engineering** targeting the society's existential foundations. In this framework, the “Real Armenia” concept is analyzed as an attempt to deconstruct traumatic memory and pragmatically reconfigure national identity. Concurrently, the study identifies the challenges that leave this concept existentially vulnerable. The author posits that the erosion of traditional pillars of **ontological security** and the resulting **responsibility overload** can provoke public resistance and a retreat into passive paternalism. The conclusion suggests that overcoming “path dependence” is

most viable by converting historical traumas into state-building resources and fostering a civic agency where the state is perceived as the definitive environment for individual security and self-actualization.

Key words: *path dependence, post-Soviet transformation, cultural code, Real Armenia, learned helplessness, institutional engineering*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Հահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ / References

- Հարությունյան Է., Հնկալման էկզիստենցիալ համատեքստի ապականումը. մարդը «վիրտուալ տափաստաններում» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 2025, № 3 [Harut'yunyan Ė., Ėnkalman ekzistencial hamateksti apakanumə. mardə «virtual tapastannerum» // Banber Ėrevani hamalsarani. P'ilisop'ayut'yun, Hogebanut'yun, 2025, № 3]:
- Հարությունյան Է., Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., 2004, էջ 54 [Harut'yunyan Ė., Azgayin ink'nut'yun yev kyank'i mšakuyt', Er., 2004, էջ 54]:
- Ղարազուլյան Ա., Ձեռքբերովի անօգնականությունը որպես հետխորհրդային իրականության սոցիոմշակութային ախտանիշ // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 2016, № 1, էջ 51 [Garagulyan A., Dzerk'berovi anōgnakannut'yunə orpes hetxorhrdayin irakanut'yan sociomšakut'ayin axtaniš // Banber Ėrevani hamalsarani. P'ilisop'ayut'yun, Hogebanut'yun, 2016, № 1, էջ 51]:
- Սողոմոնյան Գ., Սպառնդական հոգեկերտվածք. էկզիստենցիալ նկատառումներ // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 2025, № 3, էջ 24 [Soğomonyan G., Spařogakan hokekervac'k'. ekzistencial nkatarumner // Banber Ėrevani hamalsarani. P'ilisop'ayut'yun, Hogebanut'yun, 2025, № 3, էջ 24]:
- Бодрияр Ж., Симулякр и симуляции, М., 2015, с. 20 [Bodriyar ZH., Simulyakr i simulyatsii, M., 2015, էջ 20].
- Бауман З., Текучая современность. Питер, 2008 [Bauman Z., Tekuchaya sovremennost', Piter, 2008].
- Аузан А.А., Культурные коды экономики. М.:АСТ, 2025, էջ 7 [Auzan A.A., Kul'turnyye kody ekonomiki, M.:AST, 2025, էջ 7].
- Schein E., Organizational Culture and Leadership, 4th ed., San Francisco, Jossey-Bass, 2010, p. 69.
- Mahoney J., Path Dependence in Historical Sociology, 2000.
- David P., Clio and the Economics of QWERTY, 1985.
- North D., Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press, 1990, pp. 3-4.
- Hofstede G., Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, 2nd ed., Thousand Oaks, 2001, pp. 79, 145.
- Atanesyan A., Traumatic past and the politics of memory: what should be and should not be the Armenian approach? // Journal of Sociology: Bulletin of Yerevan University, 2024, № 2, p. 15.
- Seligman M., Helplessness: On Depression, Development, and Death, W.H. Freeman, 1975.
- Langer E., The Psychology of Control, 1983.
- Giddens A., Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford University Press. 1991.
- Inglehart R., & Welzel C., Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. Cambridge University Press, 2005.